

Renata Grzegorzczkova
Uniwersytet Warszawski, Warszawa
grzegorzczkowie@neostrada.pl

JESZCZE O ODRÓŻNIANIU OKREŚLEŃ TEMPORALNYCH DEIKTYCZNYCH OD WYZNACZAJĄCYCH NARRACYJNIE (ANAFORYCZNYCH)

Słowa kluczowe: semantyka, czas, wyrażenia adverbialne, deixis, wyrażenia temporalne
Keywords: semantics, time, adverbials, deixis, temporal expressions

1. Wprowadzenie

System określników temporalnych, lokalizujących w czasie opisywane wydarzenie, jest w polszczyźnie niezmiernie rozbudowany formalnie i skomplikowany semantycznie. Nie jest też dotychczas jako całość syntetycznie opisany. Przeanalizowane zostały dokładniej jedynie poszczególne fragmenty tego systemu. Obejmuje on zbiór przysłówków w ścisłym sensie (typu: *dziś, wczoraj, jutro, teraz, obecnie, dawno*), a także system wyrażen przyimkowych, przede wszystkim połączeń przyimka z konwencjonalnymi nazwami punktów i odcinków czasu, typu: *w roku 2014; w zeszłym/przyszłym roku; od roku; za rok; w ciągu roku; na rok [wyjechał]* itp. Cały ten system wyraża skomplikowane relacje semantyczne, włączające pojęcia długości trwania zdarzenia (duratywności), powtarzalności zdarzenia (frekwencywności), a więc przekazuje informacje nie tylko, **kiedy** zdarzenie miało miejsce, ale też **jak długo** trwało **zdarzenie/czynność** (*Pracował przez dwie godziny; Pracował dwie godziny; Pracował do rana / od rana*), jak długo trwał (będzie trwał) **stan wywołany zdarzeniem** (*Wyszedł na godzinę*), jak długo trwał (będzie trwał) stan **poprzedzający zdarzenie** (*Wyjdzie za godzinę*), jak **często** zachodziło zdarzenie (*Przychodził codziennie*) i wiele innych.

Dla rozpoznania części tego systemu, zwłaszcza funkcji wyrażen przyimkowych, ogromne znaczenie miały prace Romana Laskowskiego, przede wszystkim wydana po niemiecku rozprawa z roku 2003, pokazująca ogólny obraz temporalnych wyrażen przyimkowych w polszczyźnie, a następnie artykuł z roku 2005, przedstawiający bardziej szczegółowo pewne typy tych wyrażen, mianowicie określniki **prospektywne**, lokalizujące wydarzenie w przyszłości (*Umówiliśmy się na dziewiątą*) i **prospektywno-duratywne** (*Wyszedł na godzinę*), a także **retrospektywne duratywne**, wskazujące na czas potrzebny do osiągnięcia stanu, np. *Sprzątnął mieszkanie w dwie godziny*, *Napisał artykuł w dwa tygodnie*.

W tej ostatniej pracy, a także w *Morfologii* z 1998 r. (w części omawiającej kategorie gramatyczne czasu i aspektu) autor pokazywał ścisłe zależności między wyrażeniami temporalnymi i właściwościami semantycznymi określanych czasowników. Na przykład typ prospektywny (*Umówili się na siódmą*) łączy się z czasownikami planowania, przewidywania, a także z kreatywnymi (np. *uszyć sukienkę na sobotę*), a typy duratywne (*wyjść na godzinę*, *sprzątnąć mieszkanie w godzinę*) łączą się z czasownikami zmiany stanu; niemożliwe są na przykład w połączeniu z czasownikami stanowymi i czynnościowymi, typu: **Siedzi, biega, pracuje na godzinę / w godzinę*.

2. Podstawowe sposoby sygnalizowania lokalizacji czasowej

Lokalizowanie w czasie opisywanych wydarzeń dokonuje się zasadniczo przez wskazywanie na relację do innych zdarzeń, ich jednoczesność, uprzedniość (wcześniejszość) bądź późniejszość, np. *Poznali się przed wojną, w czasie wojny, po wojnie* gdzie wojna jest dla zdarzenia lokalizowanego ('poznali się') wydarzeniem lokalizującym. Zdarzenia lokalizujące mogą być ujęte w skonwencjonalizowany system nazw odcinków i punktów czasowych specyficzny dla każdego języka. System ten dzieli pojęciowo i nazwowo upływ czasu wyznaczany przez zdarzenia astronomiczne (ruchy Ziemi dookoła Słońca i wokół własnej osi) na pory roku, lata, miesiące (wyznaczone przez ruchy Księżyca), tygodnie, dni i noce, doby, poszczególne części doby (ranki, wieczory, godziny, minuty). Pozwala to na lokalizowanie wydarzeń w postaci pozornie zobiektywizowanej, np. *Stało się to w piątek 10 lutego 2015 roku o godzinie 15.30*, choć ostatecznie i w tym ujęciu mamy relatywizację do momentu wyznaczonego: 'rok 2015' to moment po upływie określonej liczby obrotów Ziemi wokół Słońca od punktu wyznaczonego, jakim było narodzenie Chrystusa. Skonwencjonalizowane nazwy odcinków czasu także w swej „głębokiej semantyce” ukrywają charakter zdarzeniowy: *Przyszł w nocy*, tzn. 'kiedy Ziemia (część Ziemi, na której zachodziło zdarzenie) nie była oświetlona przez Słońce'.

Warto zauważyć, że wyznaczanie czasu, oparte na podstawach astronomicznych (ruchach Ziemi wokół Słońca i własnej osi), prowadzi do pojmowania czasu jako **powtórzenia** wydarzeń (czasu kolistego, cyrkularnego, opisywanego jako gr. *kai-*

ros), co znakomicie oddaje etymologia słowiańskiej nazwy czasu: ros. *vremia*, stp. *wrziemę* to psł. **vremę* < **vert-men-*, pochodne od **vertiti sę* ‘obracać się’. Czas **liniowy** (gr. *chronos*), zakładający początek i koniec, który jest podstawą pojęcia historii, oparty jest na umownie wyznaczanym punkcie (np. założenie Rzymu, narodzenie Chrystusa), a następnie korzysta również z czasu wyznaczanego astronomicznie (lata, miesiące, dni). Konkretna data (np. *13 grudnia 1981 roku*) operuje więc zarówno czasem liniowym, jak i astronomicznym. Czas ujmowany kolistnie może pełnić funkcje symboliczne i wykorzystywany jest w kulturze do mówienia o zjawiskach pozaczasowych (transcendentnych). Szerzej na temat konceptualizacji czasu mowa jest między innymi w rozprawie Niny D. Arutjunowej (1997; por. też Grzegorzycowa 2006, 2010).

Językowe sposoby lokalizowania wydarzeń w czasie (a więc informowania, kiedy miało miejsce zdarzenie) obejmują wiele różnorodnych typów. Jak już była mowa, oprócz opisanego wyżej konwencjonalnego, pozornie zobiektywizowanego datowania (*Stało się to w grudniu 1981 roku*) oraz zwykłego zestawiania z innym wydarzeniem (*Stało się to przed wojną / po wyjeździe Jana*), a także ogólnikowego, niedookreślonego (*Stało się to dawno/kiedyś, Stało się to w nocy*), stosuje się w wielu językach (także w polszczyźnie) pewne wyspecjalizowane typy określeń temporalnych relatywizujące czas opisywanych zdarzeń względem określonych punktów odniesienia, mianowicie **momentu mówienia** lub też innego **momentu wyznaczonego**: *Stało się to dwa lata temu* (tzn. ‘dwa lata przed aktem mowy’), *Stało się to poprzedniego roku* (tzn. ‘w roku poprzedzającym inne znane mówiącym wydarzenie’).

Te dwa sposoby wyznaczania czasu stają się podstawą odróżnienia dwóch serii określników temporalnych: tzw. serii **deiktycznej**, odsyłającej do momentu mówienia (aktu mowy, w skrócie: AM), np. *dziś, jutro, teraz, wczoraj, za rok*, i **anaforycznej** (narracyjnej, zwanej czasem allocentryczną), odsyłającej do momentu wyznaczonego, punktu wyznaczonego (w skrócie: PW), np. *wtedy, wówczas, następnego/poprzedniego dnia, w przeddzień, nazajutrz*.

Odrębność tych dwóch ujęć widoczna jest przy porównaniu poniższych zdań:

- (1a) **Dziś** zwiedzaliśmy/zwiedziliśmy Muzeum Watykańskie, **wczoraj / tydzień temu** byliśmy na Forum Romanum, a **jutro / za dwa dni** wybierzemy się do Ostii.
- (1b) **Tego dnia** (1 czerwca 1970 roku) zwiedzaliśmy/zwiedziliśmy Muzeum Watykańskie, **poprzedniego dnia** byliśmy na Forum Romanum, a **następnego dnia** wybraliśmy się do Ostii.

W zdaniu (1b), mówiącym o wydarzeniach w czasie historycznym, oderwanym od aktu mówienia, niemożliwe jest wstawienie wyrażeń *jutro, wczoraj, za dwa dni, tydzień temu*, chyba że byłby to cytat albo zdanie pochodzące z czasu wskazanego przez datę.

2013). Najwięcej obserwacji na ich temat znajdujemy w artykule (Burkhardt 2006), a także w *Dystynktywnym słowniku synonimów* (Nagórko et al. 2004), jednakże brakuje do tej pory pełnego opisu tych wyrażen.

Dokładniejsza analiza wyrażen należących do obu serii pokazuje, że ostre ich odróżnienie jest wyraziste tylko przy części wyrażen temporalnych, stanowiących jakby „jądro” tej kategorii. W wielu wypadkach następuje zatarcie ostrości tego przeciwstawienia (nie jest ono na przykład dostrzegane w wielu opisach słownikowych). Zwłaszcza wykładniki serii anaforycznej rozszerzają swój zakres występowania, wchodząc w miejsce wyrażen deiktycznych, chociaż, jak będę pokazywać, brak tu pełnej regularności. Omówieniu wykładników obu serii, a zwłaszcza przypadków o niewyrazistym statusie, będą poświęcone dalsze rozważania.

3. Wyrażenia temporalne lokalizujące deiktycznie i anaforycznie

Przyjrzyjmy się bliżej wyrażeniom obu serii i możliwości ich wzajemnego zastępowania.

3.1. Wykładniki uprzedniości (wcześniejszości) względem AM lub PW

Podstawowy zestaw, pokazany wyżej na s. 64, nie budzi, jak się wydaje, zasadniczych wątpliwości. Wykładniki deiktyczne stanowią system zwarty, wskazujący na dzień, w którym dokonuje się aktu mowy (*dziś*), dzień poprzedzający (*wczoraj*), dzień jeszcze wcześniejszy, przed dniem poprzedzającym (*przedwczoraj*), i różnego typu odcinki czasu lokalizowane jako wcześniejsze w stosunku do aktu mowy: *godzinę temu*, *tydzień temu*, *miesiąc temu* i in. Wyrażenia te nie mogą znaleźć się w zdaniach narracyjnych, co było widać na przykładzie zdania (1b), podczas gdy wyrażenia z serii anaforycznej, wskazujące bardziej ogólnie na uprzedniość, mają zakres szerszy i mogą być przeniesione do zdań nacechowanych deiktycznie, np.:

- (3) Dziś zwiedzaliśmy Muzeum Watykańskie, a poprzedniego dnia/tygodnia/ tydzień wcześniej byliśmy na Forum Romanum.

Wydaje się jednak, że nie wszystkie wyrażenia z serii anaforycznej mogą być swobodnie wstawione do kontekstów deiktycznych. Dotyczy to na przykład przysłowka *w przeddzień* (a także następczego – *nazajutrz*), np.:

- (4) ? Dziś zwiedzaliśmy Muzeum Watykańskie, w przeddzień jeździliśmy do Ostii, a nazajutrz pójdziemy na Forum Romanum.

Być może na pewną wadliwość zdania (4) wpływa fakt, że wyrażenia *w przeddzień* i *nazajutrz* wchodzą tu w ściśle określone miejsce, zarezerwowane dla wyrazów

wczoraj i jutro. Natomiast wyrażenia informujące bardziej ogólnikowo o uprzedniości, np. z przymiotnikiem *poprzedni* (*poprzedniego dnia/tygodnia*), a także typ z ciągiem *wcześniej* (np. *tydzień wcześniej*) mogą swobodnie pojawić się w obu seriach, np.:

- (5) Dziś zwiedzaliśmy Muzeum Watykańskie, poprzedniego dnia jeździliśmy do Ostii, a tydzień wcześniej byliśmy na Forum Romanum.

Pewna niejasność dotyczy wyrażen z przyimkiem *przed* (*przed tygodniem, przed rokiem*). Wstawienie ich w kontekst narracyjny jest możliwe, co świadczyłoby o ich anaforyczności, ale ze względu na ich łączliwość z czasem gramatycznym czasownika określanego zbliżają się do deiktyczności. Kwestii tej poświęcimy specjalną uwagę.

3.1.1. Seria deiktyczna. Typy: *tydzień temu, w zeszłym tygodniu, w ubiegłym/minionym tygodniu, w ostatnim tygodniu*

Typ: *tydzień/miesiąc temu*

Jest to konstrukcja tworzona najbardziej regularnie ze wszystkich deiktycznych wykładników uprzedniości. Od każdej niemal konwencjonalnej nazwy miary czasu (*minuta, godzina, tydzień, miesiąc, rok*), także w połączeniu z określeniami liczbowymi tych miar (*pięć minut temu, dwa dni temu, pięć miesięcy temu*) może być utworzona konstrukcja informująca, ile czasu upłynęło od wydarzenia do momentu mówienia o nim. Czas ten mierzony jest w jednostkach miary, których nazwy użyte zostały w konstrukcji, np.

- (6) Dwa dni temu przyjechał do Warszawy (tzn. ‘upłynęły dwa dni od przyjazdu do momentu mówienia o tym’).
- (7) Teraz mijamy Janki (jadąc do Krakowa z Warszawy), a pięć minut temu minęliśmy Raszyn.

Pewien wyjątek stanowi tu wyraz *dzień*, od którego nie tworzy się konstrukcja **dzień temu*, być może dlatego, że to znaczenie „zarezerwowane” jest dla przysłówka *wczoraj*. Ponadto *dzień* jest niejednoznaczny: to ‘doba’ lub ‘część doby, w której jest widno (w opozycji do nocy)’, a nazwy odcinków czasu ujmowanych nie jako miara czasu (np. dni tygodnia, typu *wtorek, środa* i in., pory roku, typu: *wiosna, zima*) nie są podstawami omawianej konstrukcji, por. np. niemożliwe: **wtorek temu, *dwie noce temu* czy **dwie zimy temu*.

Chyba także nazwy miary wskazujące na krótkie odcinki czasu (np. *sekunda*) nie wchodzi do tego typu konstrukcji (**? sekundę temu*), choć są teoretycznie możliwe. Raczej powie się: *sekundę wcześniej*, lub: *przed sekundą*, a więc użyje się konstrukcji anaforycznej lub neutralnej pod względem opozycji deiktyczności/anaforyczności:

(8) Sekundę wcześniej / przed sekundą jeszcze go tu nie było.

Te neutralne konstrukcje będą użyte także przy takich określeniach jak *chwila*, *moment*:

(9) Przyszedł przed chwilą / przed momentem.

a nie:

(10)* Przyszedł chwilę temu / moment temu.

Omawiana konstrukcja jest silnie nacechowana deiktycznością i nie może być użyta w kontekstach narracyjnych. Nie może więc wystąpić na przykład w naszym testowym zdaniu (1ab) o zwiedzaniu Rzymu:

(11)* Tego dnia (1 czerwca 1970 roku) zwiedzaliśmy Muzeum Watykańskie, a tydzień/miesiąc temu jeździliśmy do Ostii.

W zdaniu (11) trzeba użyć określeń z serii anaforycznej, a więc: *tydzień/miesiąc wcześniej*, *przed tygodniem/miesiącem* (o niewyrazistym statusie, o czym niżej) lub też użyć połączeń z przymiotnikiem *poprzedni*.

Interesujące, że te podstawowe wyrażenia informujące o deiktycznej lokalizacji temporalnej mają dziś charakter nieregularny semantycznie (idiomatyczny). Powstały w wyniku ewolucji dawnych regularnych konstrukcji składniowych poświadczonych na przykład w XV-wiecznych *Rotach sądowych*: „Temu gwałtowi rok minął” (1428), „Temu długowi minęła dziesięć lat” (1490). Do dziś zrozumiała jest paralelna struktura w konstrukcjach typu: „Temu dziecku minęło pięć lat” (Szerzej na ten temat w: Pisarkowa 1961).

Konstrukcje z przymiotnikami *zeszły*, *ubiegły*, *miniony*

Przymiotnik *zeszły* w połączeniu z nazwami odcinków i miar czasu (*tydzień*, *miesiąc*, *rok*, *zima*, *lato*, ale też dni tygodnia: *wtorek*, *środa*), a także z nazwami czynności (zwłaszcza powtarzających się regularnie, jak *wykład*, *seminarium*, *spotkanie*) wskazuje, że wydarzenia, o których mowa, miały miejsce w najbliższej (tzn. bezpośrednio poprzedzającej) przeszłości w stosunku do aktu mowy, np. *W zeszły piątek byliśmy na koncercie*; *W zeszłym miesiącu odbyło się spotkanie mieszkańców spółdzielni*; *Zeszłej zimy było dużo śniegu*; *Na zeszłym wykładzie była o tym mowa*. ‘Bezpośrednie poprzedzanie’ oznacza, że przed aktem mowy nie było innego wydarzenia (odcinka czasu) tego samego typu, co wskazywane w wyrażeniu, które byłoby bliżej aktu mowy, aniżeli to, o którym mowa: *zeszła zima* ‘bezpośrednio poprzedzająca’. Odniesienie do przeszłości powoduje, że niemożliwe jest połączenie tych wyrażań z czasem przyszłym (**Zeszła zima będzie ciężka*), a czas teraźniejszy może pojawić się tylko w żywej narracji: *W zeszłym tygodniu idę ulicą i spotykam znajomego*.

Konstrukcje z przymiotnikiem *zeszły* mają jednak pewne ograniczenia. Przymiotnik ten nie pojawia się na przykład z nazwami *godzina*, *minuta* (por. **Jan przyjechał w zeszłą godzinę/minutę*, choć dobre: *Jan przyjechał godzinę temu*), a także dziwny, rzadki, jest w połączeniu z wyrazem *dzień*, np. ?*Przyjechał zeszłego dnia* (choć możliwe: *Zeszły dzień był bardzo pracowity*), być może dlatego, że istnieje wyraz *wczoraj*: *Przyjechał wczoraj*.

Przymiotnik *zeszły* ma swoje stylistyczne synonimy *ubiegły* i *miniony*, nacechowane książkowością lub urzędowością: *w ubiegły/miniony wtorek*, *w ubiegłym/minionym roku*, *ubiegła/miniona zima*. Oba mają charakter deiktyczny, co potwierdza niemożność wstawienia ich w kontekst narracyjny:

(12)* W tym czasie (w czerwcu 1970 roku) zwiedziliśmy Muzeum Watykańskie, a w zeszłym (ubiegłym, minionym) miesiącu jeździliśmy do Ostii.

Podobnie jak *zeszły*, także *ubiegły* nie tworzy połączeń z *dzień* (**w ubiegłym dniu* – raczej: *wczoraj*, *w dniu wczorajszym*), natomiast *miniony* może się tu pojawić: *Miniony dzień był trudny*. *Miniony* jako mniej nacechowany oficjalnością niż *ubiegły* ma bardziej swobodną łączliwość, por. np. *miniona minuta*, *godzina*, *chwila*, ale raczej nie: **ubiegła minuta*, *chwila*.

Do serii przymiotników tworzących konstrukcje deiktyczne należy też przymiotnik *ostatni*, np. *w ostatni wtorek* znaczy to samo, co *w zeszły wtorek*, *na ostatnich zajęciach* znaczy: ‘na zajęciach poprzedzających bezpośrednio mówienie o nich’. Przymiotnik ten należy do serii tak zwanych przymiotników porządkowych, typu *kolejny*, *następny*, *poprzedni* (szerzej o nich por. Grochowski 2003; Bałabaniak 2013). Oprócz znaczenia „szeregującego” (‘znajdujący się na końcu szeregu’, np. *ostatni wagon*, *ostatni autobus*, w znaczeniu ‘znajdujący się na końcu szeregu autobusów kursujących danego dnia’) ma on znaczenie temporalne: informuje o czasie bezpośrednio poprzedzającym akt mowy: *ostatnia niedziela* ‘poprzedzająca akt mowy’, *nasz ostatni spacer* ‘przed aktem mowy’, *wiadomości z ostatniej chwili* ‘chwili bezpośrednio poprzedzającej akt mowy’. Słowniki (np. PSJP) nie dość precyzyjnie rozróżniają te dwa znaczenia.

3.1.2. Seria anaforyczna. Typy: *w poprzednim tygodniu*, *tydzień wcześniej*

Konstrukcje z przymiotnikiem *poprzedni*

Konstrukcje te są najwyrazistszym wykładnikiem informacji o relacji uprzedniości w stosunku do określonego momentu wyznaczanego kontekstowo. Przymiotnik *poprzedni*, podobnie jak inne przymiotniki porządkowe (typu: *kolejny*, *następny*, *ostatni*, o których była mowa wcześniej), wyznacza miejsce w szeregu. Paralelny względem niego jest przymiotnik *następny* (por. Grochowski 2003), informujący o zajmowaniu miejsca bezpośrednio po elemencie, o którym mowa (który zostaje wyznaczony). Na-

tomiast *poprzedni* informuje o zajmowaniu miejsca bezpośrednio ‘przed’ elementem wyznaczonym, o bezpośrednim poprzedzaniu tego elementu, np. *Przyjechał poprzedniego dnia; Poprzedni kwartał przyniósł poprawę; W poprzednim miesiącu odbyło się posiedzenie sejmu*. To ‘poprzedzanie’ dotyczy w tym wypadku relacji czasowej, ale może być rozumiane szerzej – także przestrzennie, por. np. *Bufet znajduje się w poprzednim/następnym wagonie*, tzn. ‘przed lub za wagonem wyznaczonym’.

Przymiotnik *poprzedni* ma bardzo szeroką łączliwość. Łączy się zarówno z nazwami miar czasu (*w poprzednim tygodniu, roku, w poprzedniej sekundzie*, np. w sprawozdaniach sportowych: *W poprzedniej sekundzie strzelono gola*), jak i z innymi nazwami odcinków czasu (*poprzednia noc, poprzednia zima*), a także nazwami regularnie powtarzających się zdarzeń: *poprzedni wykład, poprzednie spotkanie*).

Jak już była mowa, wyrażenia z serii anaforycznej jako ogólniejsze, mniej nacechowane semantycznie, mogą występować także w zdaniach nacechowanych deiktycznością, np.

- (13) Dziś zwiedzaliśmy Muzeum Watykańskie, a wczoraj / poprzedniego dnia (w poprzednim tygodniu) jeździliśmy do Ostii.

Wyrażenia typu *tydzień wcześniej*

Stanowią obok typu poprzedniego bardzo wyrazisty wykładnik anaforyczności. Informują o czasie, jaki upłynął między opisywanym wydarzeniem a momentem wyznaczonym:

- (14) Teraz (w tym momencie) jest już w domu, ale godzinę wcześniej był jeszcze w autobusie.

Wyrażenia te tworzą się mniej regularnie aniżeli typ poprzedni, mogą bowiem powstawać tylko od nazw miary czasu (*godzina, tydzień, miesiąc, rok*), a nie od nazw innych odcinków czasu, por. niemożliwe: **wtorek wcześniej, *zimę wcześniej*.

Wyrażenia typu *przed tygodniem*

Jak już wspomnieliśmy, wykazują one pewne rozchwianie pod względem przynależności do serii deiktycznej bądź anaforycznej. Mogą być, jak się zdaje, wstawione do zdań narracyjnych, np.

- (15) Tego dnia zwiedzaliśmy Muzeum Watykańskie, a przed tygodniem / przed dwoma dniami jeździliśmy do Ostii.

Natomiast wymagania dotyczące czasu gramatycznego określanego czasownika wskazywałyby na deiktyczność tych wyrażen. Podobnie jak wyrażenia serii deiktycznej nie mogą przy wyrażaniu uprzedniości połączyć się z czasem przyszłym: **przed rokiem będę*, tak samo jak niemożliwe: **rok temu będę*. Inaczej ma się rzecz z wyrażeniami anaforycznymi, które nie wykazują tych ograniczeń:

- (16) W tym czasie byliśmy/będziemy w Warszawie, a miesiąc wcześniej byliśmy/będziemy w Krakowie.

Konstrukcje z przyimkiem *przed* tworzą się od nazw miar czasu (*przed sekundą, przed godziną, przed tygodniem*). W połączeniu z nazwami innych odcinków czasu nie mają znaczenia lokalizującego względem aktu mowy bądź punktu wyznaczonego, ale ustalają zwykłą relację czasową między dwoma wydarzeniami: *Przyjechał przed zimą* znaczy 'przyjazd nastąpił, zanim zaczęła się zima', *Przyjechał przed wtorkiem* znaczy 'przyjechał, zanim „zaczął się” wtorek’.

3.2. Wykładniki równoczesności względem AM lub PW

3.2.1. Seria deiktyczna

Grupa wyrażen wskazujących na jednoczesność opisywanego wydarzenia i aktu mowy jest bardzo rozbudowana i zróżnicowana. Są to wyrażenia informujące bardziej ogólnie o jednoczesności z aktem mowy (jak np. *teraz, obecnie*), lub też wskazujące bardziej szczegółowo na odcinek czasu, w obrębie którego miało miejsce wydarzenie i mówienie o nim. Wyróżnia się przede wszystkim dzień, w którym mówimy o wydarzeniu, które ma (miało/będzie miało) miejsce tego dnia: *Dziś odbywa się posiedzenie rządu (odbyło się – jeśli mówimy w późniejszej części dnia; odbędzie się – jeśli mówimy we wcześniejszej części dnia)*.

Wskazanie na dłuższe odcinki czasu (tydzień, miesiąc, rok) dokonuje się przy użyciu wyrażen złożonych z nazw tych odcinków czasu i przymiotników: *bieżący, obecny (w bieżącym/obecnym tygodniu, w bieżącym tygodniu/roku)*, a także *w tym tygodniu/miesiącu/roku*, choć te ostatnie wyrażenia mogą być również użyte anaforycznie. Będzie o tym mowa dalej.

Znaczenie deiktyczne mają też wyrażenia wskazujące ogólnikowo na zachodzenie opisywanych wydarzeń równocześnie z aktem mowy. Są to przede wszystkim *teraz* i – nacechowane oficjalnością – *obecnie* i *aktualnie*, por. np. *Przedtem pracował w wydawnictwie, a teraz/obecnie/aktualnie pracuje w szkolnictwie*. W tym miejscu może pojawić się też wyrażenie *w tej chwili*, o funkcji zasadniczo anaforycznej.

Przysłówek *teraz* najbardziej ogólnikowo informuje, że opisywane wydarzenie / stan rzeczy zachodzi/trwa w momencie, gdy o nim mówimy:

- (17) Parę godzin temu padało, ale teraz wypogodziło się.

- (18) Teraz są zupełnie inne obyczaje, inny sposób myślenia niż dawniej.

W zdaniu (18) *teraz* ogarnia swym zakresem bardzo długi czas, obejmujący także moment mówienia.

W tej funkcji wyraz *teraz* zastąpił dawne indoeuropejskie *ninie*, *nynie*, pokrewne z łac. *nunc*, gr. *ny(n-)*, wywodzące się z pie. **neuo-* ‘nowy’. Pierwotnie *teraz* znaczyło ‘tym razem’, co jeszcze jest widoczne w cytowanym przez Lindego zdaniu z XVII w.: „Fortuna teraz równą drogą z nami idzie”, w którym możliwe są oba odczytania: ‘tym razem’ i ‘w chwili obecnej, w czasie, gdy o tym mówimy’.

3.2.2. Seria anaforyczna

Obejmuje grupę kilku przysłówków o ściśle określonym znaczeniu (*wówczas*, *wtenczas*, *wtedy*) i wyrażenia typu *tego/tamtego/owego roku* (*tygodnia*; *w tym/tamtym/owym tygodniu*; *w tym/tamtym/owym czasie*). Wyrażenia te wskazują na jednoczesność dwóch zdarzeń (stanów rzeczy), o których się mówi:

- (19) Poznałem go w czasie wojny (w 1942 roku). Był wówczas (wtenczas, wtedy, w tym czasie) naczelnym lekarzem.
- (20) Gdy ojciec wraca, wówczas (wtedy, w tym czasie) obiad czeka już na stole.
- (21) Co pewien czas wstrząsał nim dreszcz i wówczas (wtenczas, wtedy) otulał się szczelniej płaszczem.
- (22) Wracaliśmy do domu wtedy (wówczas, wtenczas), gdy zaczynało się zmierzchać.
- (23) Przebywaliśmy w Rzymie w czerwcu 1970 roku i wówczas (wtenczas, wtedy, w tym czasie) papieżem był Paweł VI.

Zdarzenia (stany rzeczy), których jednoczesność się ustala, mogą mieć miejsce w przeszłości lub w przyszłości w stosunku do momentu, w którym się o nich mówi:

- (24) Wrócimy do domu wówczas, gdy zacznie się zmierzchać.

Przysłówki te mogą też ustalać pewne stałe zależności między zjawiskami, jak w przykładzie (20), co łatwo przeradza się w relację warunkową. Już ISJP zauważa słusznie, że przysłówki, o których mowa, mogą wskazywać nie tylko na relację czasową, ale także warunkową. Współwystępowanie zjawisk bywa postrzegane jako ich warunkowanie, np.:

- (25) Przystąpimy do pracy wówczas (wtedy, wtenczas), gdy dyrekcja podpisze postulaty strajkowe.

Pewna niejasność co do odróżnienia anaforyczności od deiktyczności charakteryzuje typ *tego tygodnia/roku*; *w tym tygodniu/roku*. Zasadniczo są one neutralnymi wykładnikami równoczesności w serii anaforycznej, a więc synonimicznymi wobec

omówionych wyżej. Jednakże, o ile typ: *wtenczas, wówczas, wtedy* pełni funkcję wyłącznie anaforyczną, o tyle wyrażenia *w tym roku, tego roku* mogą występować także w serii deiktycznej, np.:

(26) W tym tygodniu / tego tygodnia odwiedziliśmy znajomych w Otwocku.

– tzn. ‘w tygodniu, w którym o tym mówimy’.

Funkcję deiktyczną tych wyrażeń potwierdzają przymiotniki *tegotygodniowy, tegoroczny*, np. *Nasze tego tygodniowe obrady były owocne, Tegoroczne zbiory są obfite*. Oba przymiotniki odnoszą się do czasu, w którym dokonywał się akt mowy.

3.3. Wykładniki następczości w stosunku do AM i PW

Informację **deiktyczną**, czyli wskazywanie na późniejszość w stosunku do aktu mowy, przekazują dwa typy wyrażeń. Są to połączenia przymiotka *za* z akuzatiwem nazw oznaczających miarę czasu (ale nie nazw odcinków czasu), np. *za godzinę, za tydzień, za rok* (ale nie np. **za wtorek, *za maj* itp.) oraz połączenia nazw miar i odcinków czasu z przymiotnikiem *przyszły*, np. *w przyszłym tygodniu, miesiącu, roku, w przyszły wtorek, w przyszłe lato* itp. Oba typy różnią się między sobą funkcjonalnie.

Wyrażenia typu *za godzinę, za tydzień* informują, że wydarzenie, o którym mowa, będzie miało miejsce po upływie odcinka czasu wskazanego przez użyty rzeczownik miary, np. *Przyjdzie/wyjeździe za godzinę. Za tydzień odbędzie się posiedzenie sejmu*. Ciekawe, że nie pojawia się połączenie **za dzień* (np. **Za dzień wyjadę z Warszawy*), zapewne dlatego, że *dzień* nie jest ścisłą nazwą miary (podobnie jak *noc*, por. niemożliwe **Za noc wyjadę z Warszawy*), natomiast nabiera ścisłości w połączeniu z liczebnikami: *Za dwa dni wyjadę z Warszawy*.

Typ *za rok* ma funkcję wyłącznie deiktyczną. Nie może wystąpić w zdaniu z lokalizacją anaforyczną, jak w naszym testowym przykładzie:

(27) *Tego dnia (16 czerwca 1970 roku) zwiedziliśmy Muzeum Watykańskie, a za tydzień wyjedziemy do Ostii.

Konsekwencją tego jest niemożliwość połączenia wyrażeń typu *za rok* z czasem przeszłym określanego czasownika: **za rok wyjechaliśmy*. Wydaje się jednak, że świadomość tych zależności semantycznych ulega osłabieniu, o czym świadczyłoby zdanie wypowiedziane niedawno w audycji radiowej:

(28) ? 10 lutego prezydent ogłosi, że będzie kandydował, a za tydzień rozpocznie się kampania wyborcza.

Zdanie to w części drugiej powinno brzmieć: „a w tydzień później rozpocznie się kampania wyborcza”.

Wyrażenia z przymiotnikiem *przyszły* tworzą grupę paralelną do wykładników uprzedniości z przymiotnikiem *zeszły* (por. s. 67-68), a więc np. *Odwiedził nas w zeszłym tygodniu – Odwiedzi nas w przyszłym tygodniu*. Przymiotnik *przyszły* w połączeniu z nazwami odcinków i miar czasu (typu *tydzień, miesiąc, rok, zima*), a także z nazwami powtarzających się czynności (*wykład, spotkanie*) tworzy konstrukcje informujące, że opisywane zdarzenie będzie miało miejsce w najbliższej przyszłości (w najbliższym wymienionym odcinku czasu) po akcie mowy: *Przyjedziemy w przyszłym tygodniu/roku, Przyszłe zajęcia poświęcimy omówieniu tej kwestii*.

Podobnie do wyrażen z przymiotnikiem *zeszły*, także ta grupa wykazuje analogiczne ograniczenia. Brak np. połączeń **w przyszłym dniu* (zapewne dlatego, że jest wyraz *jutro*), jak również połączeń typu: **przyszła godzina, minuta, sekunda*.

Deiktyczność tych połączeń nie budzi wątpliwości. Wstawienie ich do testowego zdania (1b) powoduje dewiacyjność:

- (29) *Tego dnia (1 czerwca 1970 roku) zwiedzaliśmy Muzeum Watykańskie, a w przyszłym tygodniu pojedziemy do Ostii.

W zdaniach z lokalizacją temporalną **anaforyczną** następczość wyrażana jest dwójako: przez użycie wyrażen z przymiotnikiem *następny* (*w następnym tygodniu/miesiącu*) oraz za pomocą konstrukcji z ciągiem *później* (*tydzień/miesiąc później*), np.:

- (30) W czerwcu 1970 roku przebywaliśmy w Rzymie, a następnego miesiąca (miesiąc później) pojechaliśmy na południe Włoch.

Oba wyrażenia różnią się między sobą semantycznie: *miesiąc później* wskazuje (podobnie jak deiktyczne *za miesiąc*), na odcinek czasu, który upłynie od momentu wyznaczonego do wydarzenia, o którym mowa:

- (31) W tym czasie byliśmy w Krakowie, a miesiąc później wyjechaliśmy w góry.

Natomiast *następny* wskazuje ogólnie na odcinek czasu występujący bezpośrednio po punkcie wyznaczonym.

Przymiotnik *następny* wchodzi w skład bardzo licznych wykładników temporalnych: *następnego dnia/tygodnia/roku, w następnym piątek, w następną zimę* i in. Oba typy wyrażen anaforycznych, jako ogólniejsze znaczeniowo, mogą być użyte także w zdaniach nacechowanych deiktycznie:

- (32) Dziś zwiedzaliśmy Kraków, a następnego dnia (dzień później) pojedziemy do Zakopanego.

Odróżnieniu serii anaforycznej od deiktycznej towarzyszą wymagania dotyczące czasu gramatycznego określanych czasowników. Seria deiktyczna (*za tydzień, w przyszłym tygodniu*) nie łączy się z czasem przeszłym: **Za tydzień (w przyszłym tygodniu) pojechaliśmy*, natomiast seria anaforyczna, jako ogólniejsza, nie wykazuje

tych ograniczeń: *Następnego dnia wyjedziemy/wyjechaliśmy, W tydzień później wyjedziemy/wyjechaliśmy*. Kwestia ta w szczegółach wymaga jednak odrębnego zbadania.

4. Podsumowanie

Przedstawiony szkic to zaledwie zarys problematyki. Analizowane tu wyrażenia powinny stać się przedmiotem szczegółowych badań, prowadzących do syntetycznego przedstawienia obrazu polskich określników temporalnych.

Jak wykazał bardzo wstępny ogląd wyrażen temporalnych uzależnionych od aktu mowy bądź momentu wyznaczonego, seria deiktyczna utrzymuje się bardziej wyraziście (*dziś, jutro, wczoraj, godzinę temu*), a seria anaforyczna, mająca zakres szerszy, jest mniej wyrazista. Istnieje jednocześnie tendencja do zacierania wyrazistości tej opozycji: konstrukcje deiktyczne typu: *za rok, za tydzień* bywają używane w kontekstach anaforycznych, a konstrukcje typu *w tym roku, w tym tygodniu*, pierwotnie anaforyczne, uzyskują znaczenie deiktyczne (poświadczone w przymiotniku *tegoroczny*, por. *tegoroczne zbiory* ‘pochodzące z obecnego roku’).

Literatura

- ARUTJUNOWA N.D., 1997, = Н.Д. Арутюнова, *Время: модели и метафоры*, [w:] eadem (red.), *Язык и время. Логический анализ языка*, Москва, s. 51–61.
- BAŁABANIAK D., 2013, *System językowy a problemy jego opisu*, „Linguistica Copernicana” nr 2 (10), s. 193–200.
- BURKHARDT H., 2006, *Nowy słownik synonimów polskich – ilustracja ciągu przymiotnikowego odnoszącego się do pojęcia czasu*, [w:] A. Dąbrowska, A. Nowakowska (red.), *Język a Kultura*, t. 19: *Czas – język – kultura*, Wrocław, s. 73–80.
- GROCHOWSKI M., 2003, *O znaczeniach przymiotników metatekstowych* następny, kolejny, [w:] M. Gębka-Wolak, I. Kaproń-Charzyńska, M. Urban (red.), *Studia z gramatyki i leksykologii języka polskiego*, Toruń, s. 197–205.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1975, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław.
- GRZEGORCZYKOWA R., 2006, *Polskie przymiotniki temporalne na tle ogólnej językowej konceptualizacji czasu*, [w:] A. Dąbrowska, A. Nowakowska (red.), *Język a Kultura*, t. 19: *Czas – język – kultura*, Wrocław, s. 33–43.
- GRZEGORCZYKOWA R., 2010, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- ISJP: M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000.
- LASKOWSKI R., 1998, *Zagadnienia ogólne morfologii*, [w:] R. Grzegorzycykowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa, s. 27–86.

- LASKOWSKI R., 2003, *Präpositionale Ausdrücke mit temporaler Funktion im Polnischen*, [w:] G. Hentschel, T. Menzel (red.), *Präpositionen im Polnischen*, „Studia Slavica Oldenburgensia” 11, Oldenburg, s. 193–226.
- LASKOWSKI R., 2005, *Temporalne frazy przyimkowe o funkcji prospektywnej i retrospektywnej*, [w:] M. Grochowski (red.), *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, Toruń, s. 209–225.
- NAGÓRKO A., ŁAZIŃSKI M., BURKHARDT H., 2006, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków.
- PISARKOWA K., 1961, *Historia składni rok temu*, „Język Polski” XLI, s. 319–328.
- PSJP: H. Zgólkowa (red.), *Praktyczny słownik języka polskiego*, t. 43, Poznań 2003.

Again on distinguishing deictic from anaphoric temporal expressions

Summary

The paper discusses two series of temporal expressions in Polish: one that localizes the described event with regard to the act of speech (the deictic series), and one, used in narratives, that localizes it with regard to a fixed point (the so-called anaphoric series). Both series indicate simultaneity, anteriority, or posteriority of the event with regard to the act of speech (Pol. *dziś* ‘today’, *wczoraj* ‘yesterday’, *tydzień temu* ‘a week ago’, *jutro* ‘tomorrow’, *za tydzień* ‘in a week’, and others), or with respect to a fixed point (*tego dnia* ‘that day’, *w przeddzień* ‘a day before’, *w poprzednim tygodniu* ‘a week before’, *nazajutrz* ‘the day after’, *w następnym tygodniu* ‘a week later’). The two series differ in certain syntactic grammatical properties, e.g. connectivity with tense forms of the described verbs; cf. the impossible **Jutro byłem* ‘I was tomorrow’, and the possible, when talking about the past, *Nazajutrz byłem* ‘I was a day after’. The anaphoric series, being semantically more general, can usually appear in deictic contexts; the opposite is not true, cf. the impossible **Tego dnia był w Krakowie, a jutro pojedzie do Zakopanego* ‘He was in Cracow that day, and he will go to Zakopane tomorrow’.